

UN EXAGION IMPERIAL BIZANTIN TIMPURIU DE LA ODESSOS*

Alexandăr Minčev

De curând, în colecția Muzeului Arheologic din Varna a intrat un pond de bronz bizantin timpuriu, ce face parte dintr-un grup tipologic rar, descoperit la Varna¹. Deoarece este unul din puținele monumente ce aparțin acestui tip, provenind din anticul Odessos, imaginile de pe el prezintă un interes aparte, de aceea am considerat că este oportun să-l publicăm cu acest prilej. (Fig. nr. 1a-b).

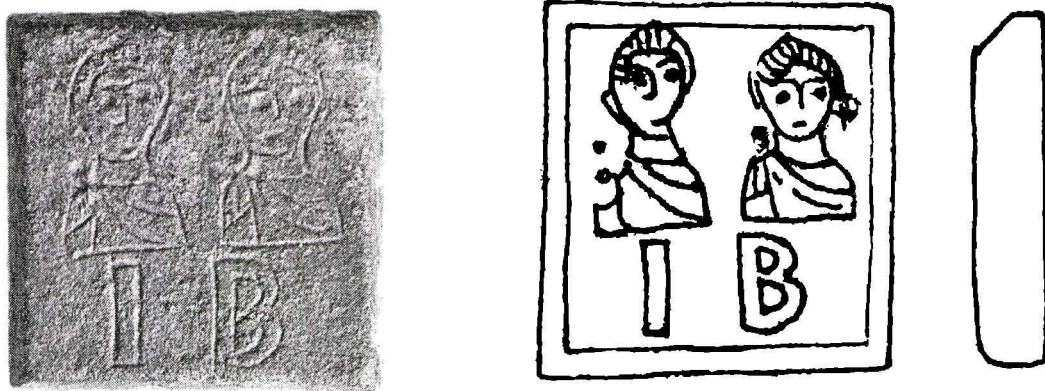

Figura 1a-b. Exagion-ul de bronz de la Odessos

Greutatea constă dintr-o lamelă de formă pătrată, cu dimensiunile de 17 x 17 x 4 mm. Pe avers sunt gravate, de către o mână foarte sigură, două busturi de bărbați tineri. Personajele poartă diademe reprezentate schematic, care abia se observă și au părul tăiat scurt. Portretele lor, chiar dacă sunt sumar reprezentate, sunt foarte clare și expresive. Sunt îmbrăcați în *paludamentum*, care este prins pe umărul stâng cu *fibula*, decorată în ambele cazuri cu câte două perle sau pietre prețioase. Sub busturi sunt gravate, cu o linie dublă literele grecești **IB** (=12).

Pondul este foarte bine conservat, pe alocuri are o patină slabă, de culoare galben-verzuie și se pare că în trecut a fost curățat parțial. Cântărește 8,79 g, care corespunde destul de precis cu valoarea indicată de literele gravate pe el. Este vorba de 12 *scripuli*, adică jumătate de uncie.

Exagiile cu reprezentări figurative sunt caracteristice pentru epoca bizantină timpurie, dar sunt destul de rare. În general, se consideră că pe ele sunt reprezentate busturile, implicit, portrete imperiale². Din această cauză, ele sunt considerate a fi exagia-etaloane oficiale imperiale pentru controlul greutateii, folosite în mod special pentru verificarea greutateii monedelor din aur cu valori nominale diferite. O dovadă în acest sens este considerat a fi faptul că ele au, de regulă, incrustații cu argint pe fețe, pe litere și pe alte detalii ale reprezentării.

* Traducerea din limba bulgară a fost efectuată de către Izabele Bârzoagă și Ernest Oberländer-Târnoveanu.

¹ Piesa se păstrează la Muzeul de Arheologie, inv. Nr. II-11390. Exagia a fost găsită acum 30 de ani cu ocazia săpăturilor efectuate în curtea unei case, care nu mai există, de pe strada Krakra nr. 5 din Varna. Ea a fost donată de curând Muzeului de Arheologie din Varna de către moștenitorul celui care a descoperit-o.

² K. Pink, *Römische und byzantinische Gewichte in Österreichischen Sammlungen*, (Sonderausgaben des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien, B. XII), Wien 1938, pp. 76-78; M. C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, I, Washington, 1962, p. 65.

În același timp, acest tip de ponduri se leagă și de propaganda oficială imperială din Imperiul Roman târziu³. Până în prezent, în Bulgaria s-au publicat numai trei exagii imperiale bizantine timpurii, purtând figuri întregi sau busturi. Ele provin de pe teritoriul actual al Bulgariei de Nord-Est: două s-au descoperit la cetatea antică târzie din satul Vojvoda (distr. Șumen) și una în cetatea de lângă satul Venčean (distr. Varna)⁴.

Busturile imperiale gravate pe exagia descoperită la Varna sunt mult prea schematic realizate pentru a se putea căuta o asemănare cu unele dintre figurile imperiale reprezentate pe emisiunile monetare romane târzii, care ar fi ajutat la datarea lor. În cazul unora dintre exagiile cunoscute, care poartă o imagine asemănătoare, se presupune că sunt reprezentați co-împărații Valentinianus al II-lea (375-392) și Gratianus (367-383)⁵, sau Arcadius (383-408) și Honorius (393-423)⁶, sau alți împărați asociați. Cu toate acestea, cei mai mulți autori care au publicat astfel de piese se abțin să facă presupuneri privind apartenența portretelor și le descriu simplu ca fiind cu "busturi imperiale"⁷. Pondul de la Varna are o mică particularitate, care-l deosebește de piesele oarecum asemănătoare publicate până acum. Pe el nu sunt păstrate însemnele caracteristice exagiilor imperiale, respectiv incrustațiile în argint de pe figuri, busturi sau litere. Acest fapt se poate datora atât îndelungatei întrebuințări a obiectului în Antichitate sau poate, unei curățiri neprofesioniste de către fostul lui proprietar. Totuși, lipsa acestui element nu e un motiv întemeiat ca să îl excludem din grupa exagiilor imperiale. Exemple asemănătoare sunt cunoscute și în alte părți. Astfel un exagion provenit din estul Mediteranei, de două uncii, cu reprezentarea busturilor imperiale așezate într-o cunună, care de asemenea nu are incrustații în argint, în ciuda dimensiunilor sale mai mari și stării de conservare mai bune⁸.

Exagion-ul de la Varna are o greutate de 8,79 g. El reprezintă numai cu 0,31 g mai puțin decât greutatea legală a unei treimi de uncie (doi solidi sau nomismata) – 9,10 g. Conform etalonului stabilit de către împăratul Constantin cel Mare în anul 309, solidus-ul cântărea 4,55 g⁹. Această diferență de greutate ar putea rezulta ca urmare a uzurii piesei, în urma folosirii îndelungate în Antichitate, dar și ca urmare a curățirii sale excesive sau datorită prelucrării incorecte a materialului de către meșterul care a fabricat greutatea. Asemenea abateri metrologice față de standardul legal a greutateilor de bronz bizantine timpurii sunt frecvente. De exemplu, nici una dintre exagiile cu un nominal din doi solidi din colecțiile muzeelor rusești nu corespunde etalonului de 9,10 g, greutatea lor oscilând între 6,6 (!) până la 9 g¹⁰. Fără îndoială, exagion-ul din Odessos a fost utilizat în principal pentru verificarea monedelor cu o valoare de două nomismata (solidi), dar e foarte probabil, să se fi folosit și pentru măsurarea cantităților mici de mărfuri rare și scumpe în vrac – medicamente, mirodenii etc. sau a fragmentelor de metale prețioase și bijuterii mărunte. Trebuie să remarcăm faptul că greutateile de două nomismata sunt, în principiu, foarte rar întâlnite, iar cele cu reprezentări de figuri umane sunt mult mai rare. Piese asemănătoare ca reprezentare cu cea de la Varna și același marcaj - **IB** sunt cunoscute din literatura de specialitate la care am avut acces, numai în trei exemplare. Una din perioada bizantină timpurie, cu o valoare de două nomismata, se afla în colecția British Museum¹¹, iar alte două în colecțiile din Austria¹².

În lipsa altor elemente, datarea exagiei în cauză se bazează pe reprezentarea celor două busturi. În asemenea situații, de cele mai multe ori, autorii nu se angajează într-o datare precisă și

³ G. Vikan și Joan Nesbitt, *Security in Byzantium*, Washington, 1980, pp. 34-35.

⁴ Al. Minčev, *Three Early Byzantine Imperial Weights at the Museum of Archaeology in Varna*, în *Numizmatični i sfragistichni prinosi kām istorijata na Zapadnoto Černomorje Meždunarodna konferencija, Varna, 12-15 septemvri, 2001 g.*, [Acta Musei Varnensis, II], ed. I. Lazarenko, Varna, 2003, pp. 191-196, fig. 1-3.

⁵ M. C. Ross, *op. cit.*, p. 65.

⁶ Al. Minčev, *op. cit.*, p. 193.

⁷ C. Stiegemann (Hrsg.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, Paderborn, 2001, pp. 253-255, Nr. III. 39–III. 41.

⁸ *Ibidem*, p. 255, Nr. III.41.

⁹ E. Pernice, *Griechische Gewichte*, Berlin, 1898, pp. 77-78; K. Pink, *op. cit.*, pp. 64-65.

¹⁰ L. I. Čujstova, *Antičnye i sredovekovye vesovye sistemy, imevšie hoždenie v Severnom Pričernomor'e*, în *Arheologija i istorija Bospora*, II, Simferopol', 1962, pp. 99-101, Nr. 58-79.

¹¹ O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, p. 621, fig. 44.

¹² K. Pink, *op. cit.*, p. 65, BMD 4378, 447.

dau acestor piese de control o datare mai largă - a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea, „după a doua jumătate a secolului al IV-lea”¹³, sau la sfârșitul secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea¹⁴. Aceasta este tocmai perioada acoperită de domniile asociate a doi împărați. Lipsa nimbului din jurul capetelor celor doi împărați de pe pondul de la Varna, ne face să înclinăm că ar fi vorba de o datare mai timpurie, posibil în jurul celei de a doua jumătăți a secolului al IV-lea sau câteva decenii după acesta. În același mod sunt zugrăvite atât diademele cât și *paludamenta* de pe busturile imperiale de pe o piesă din colecția de la Dumbarton Oaks, care se consideră că ar data din timpul domniei lui Valentinianus al II-lea și Gratianus¹⁵, adică între anii 375-392. Fără să ne pronunțăm ferm în vremea căror împărați a fost executată exagion-ul de la Varna, credem că cea mai probabilă datare a greutății în discuție ar fi cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea. În ciuda execuției sale destul de simple, după toate probabilitățile, această piesă provine dintr-un atelier imperial de la Constantinopol.

Din păcate, exagion-ul imperial din Varna nu a fost descoperit în urma unor cercetări arheologice sistematice și ne lipsesc datele precise despre situația concretă în care a fost găsită, precum și despre eventualele materiale însoțitoare¹⁶. Locul în care a fost descoperit este în afara Odessosului antic. El se află la periferia necropolei din perioada antică târzie și bizantină timpurie a orașului¹⁷. În imediata apropiere de acest loc trecea și drumul litoral, de la Gurile Dunării (adică dinspre orașul antic Histria), spre Constantinopolis, care după Odessos se continua spre Anchialos, Messembria, Sozopolis etc¹⁸. Descoperirea exagion-ului în această zonă ar putea fi explicată prin două motive: pur și simplu, ea a fost pierdută de către proprietarul ei în necropolă sau lângă drum; cealaltă, cea mai plauzibilă este aceea că, ea a fost depusă ca ofrandă funerară într-un mormânt, aparținând unui meșter aurar sau unui funcționar (de stat ?), de rang înalt, care a trăit în Odessos, în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al IV-lea – secolul al V-lea.

Asemenea exemplare de greutate de balanțe bizantine timpurii depuse în morminte sunt cunoscute în câteva locuri. Câteva exagia cu incrustații de argint (dar fără reprezentări de portrete imperiale) și o balanță s-au găsit, de exemplu, în mormântul antic târziu, aparținând unui aurar din perioada avară (secolele VI-VII) de la Kunszentmárton, în Ungaria¹⁹. Alte trei descoperiri asemănătoare provin dintr-o necropolă regală post-meroitică de la Balana, în Sudan. Piese au fost descoperite în mormântul unui membru al familiei regale, datat în jurul anilor 490-500²⁰. Bineînțeles, nu trebuie să se piardă din vedere faptul că, în principiu, din cauza caracterului lor oficial, exagiile imperiale au fost obiecte foarte prețioase și din acest motiv au fost păstrate în locuri special amenajate, la care aveau acces numai persoane desemnate. Acest fapt este cunoscut dintr-o mențiune dintr-o novella mai târzie, din Codexul lui Iustinianus I (datată mai recent, în anul 545), unde se precizează că locul desemnat pentru păstrarea acestor obiecte sunt bisericile, iar oamenii care răspund de ele sunt, de obicei, Prefecții sau Comes Sacrarum Largitionum²¹. Nu se știe precis, dacă și în perioada timpurie, etaloanele imperiale erau păstrate în același mod, dar în orice caz, putem presupune că ele constituiau obiectul unei atenții speciale.

În ciuda condițiilor neclare în care a fost găsită, exagia imperială de la Odessos este o dovadă nouă despre importanța orașului, ca un centru administrativ și comercial major din secolele IV-V²².

¹³ C. Stiegemann, *op. cit.*, p. 253-255, Nr. 39-41.

¹⁴ G. Vikan și Joan Nesbitt, *op. cit.*, p. 35.

¹⁵ M. C. Ross, *op. cit.*, p. 65.

¹⁶ După informațiile oferite de persoana care a predat exagion-ul muzeului, în urma săpăturilor au fost descoperite „morminte turcești”, dar mormintele din perioada antică târzie, din partea vestică a necropolei de la Odessos, sunt de obicei, fără inventar funerar. În această regiune, nu sunt un fenomen rar întâlnit nici așa-numitele „morminte în catacombă”, care datează din aceeași perioadă (secolele IV-VI).

¹⁷ M. Mirčev, *Käsnoirinskij nekropol na Odesos*, în IVAD, 8, 1950, pp. 51-57.

¹⁸ V. Velkov, *Pătišta po zapadnija Černomorski brjag v predrimskata epoha (V-I v. pr. n. e.)*, în IVAD, 14, 1963, pp. 25-34.

¹⁹ D. Czallány, *Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton (Ungarn)*, Szentes, 1933, pp. 49-54, pl. I-VII.

²⁰ L. Török, *Late Antique Nubia*, Budapesta, 1988, pp. 152-152, pl. 132₂₂.

²¹ *Corpus Iuris Civilis (Codex Justinianus)*, 128.15 (transl. M. F. Hendy, 1985).

²² Vezi în acest sens V. Velkov, *Beležki vărhu socialno-ikonomičeskoto razvitie na Odesos prez käsnoantičnata epoha*, IVAD, 10, 1956, pp. 109-117.

An Early Byzantine Imperial Weight From Odessos

The author published an Early Byzantine imperial bronze weight. It was found by chance within the Late Roman – Early Byzantine cemetery of the ancient town of Odessus (Varna). The busts of two emperors and the Greek letters **IB** (12) – i.e. 12 scripula are rather carefully engraved on the square in shape weight (Fig. 1a-b). It was used as an exagium – a control measure, issued by the Byzantine Imperial court – most probably in Constantinople. Its weight of 8.79 g is close to that of two nomismata/solidi, which according to the rules issued by Emperor Constantine the Great in AD 309 was 9.10 g. A date of second half of 4th- Early 5th century AD was suggested for the weight, which was produced most probably in Constantinople. It was possibly left as a grave good or was simply lost by its owner at the ancient cemetery of Odessus.

The weight is the only imperial bronze weight found in Odessus so far and the fourth in Bulgaria.

Explanation of the illustrations:

Fig. 1a. Imperial bronze weight from Odessus.

Fig. 1b. Drawing of the weight from Odessus.

РАННОВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРАТОРСКА ЕКЗАГИЯ ОТ ОДЕСОС

Наскоро във Варненския археологически музей постъпи ранновизантийска бронзова теглилка от рядък тип, намерена във Варна.[1] Тъй като е сред малкото паметници от този вид, които произхождат от античния Одесос и изображенията върху нея представляват определен интерес, тя заслужава да се публикува своевременно (Обр. 1 и 2).

Теглилката представлява плоска квадратна пластинка с размери 1,7 x 1,7 см и дебелина 0,4 см. На лицевата ѝ страна са врязани с уверена ръка два бюста на млади мъже. Имат късо подстригани коси със схематично загатнати диадеми. Лицата им, макар и сумарно представени са много ясни и изразителни. Облечени са в палудаментум, закрепен на дясното рамо с фибула, означена и при двамата с по две точки. Под бюстовете са врязани с двойна линия гръцките букви **IB** (= 12). Теглилката е запазена добре, на места със слаба жълтозелена патина и изглежда в миналото е била частично почиствана. Теглото ѝ е 8,79 г, което отговаря доста точно на буквеното означение върху нея от 12 скрипули – т.е. половин унция.

Теглилките с фигурални изображения са характерни за ранновизантийската епоха и са доста редки, като е общоприето мнението, че на тях са представени бюстове (съответно фигури) на императори.[2] Това ги определя без съмнение като екзагии – официални императорски контролни тежести, използвани за проверяване на теглото предимно на златните монети с различен номинал. Доказателство за това се смята и фактът, че те имат обикновено инкрустации със сребро по лицата, буквите и други детайли на изображенията. Същевременно този вид теглилки са били част от официалната пропагандна система на императорите от късната Римска империя.[3] От България досега са публикувани само три ранновизантийски императорски екзагии, с цели фигури или бюстове. Те произхождат също от днешна Североизточна България – две са открити в късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско и една – в крепостта при с. Венчан, Варненско.[4]

Изобразените върху теглилката от Варна императорски бюстове са твърде схематични, за да се търси прилика с някои от монетните изображения на императори от късната Римска империя, което би спомогнало за датирането ѝ. На някои от известните екзагии с подобни изображения се предполага, че са представени съимператорите Валентиниан II (375-392) и Грациан (367-383)[5], на други – Аркадий (383-408) и Хонорий (393-423)[6] и др., но повечето автори се въздържат да правят предположения за портретите и пишат само “императорски бюстове.”[7] Теглилката от Варна има едно малко различие от познатите досега подобни предмети. По нея няма запазени характерните за императорските екзагии сребърни инкрустации по лицата, по бюстовете или буквите, което обаче може да се дължи на по-дългата ѝ употреба в древността или на непрофесионалното почистване от бившия ѝ собственик. Това не може да е причина да я изключим от тази група. Подобни примери са известни и от другаде – например една екзагия от Източното Средиземноморие от 2 унции – с изобразени императорски бюстове във венец, също няма сребърни инкрустации, въпреки значително по-големите си размери и много по-добрата си запазеност.[8] Екзагията от Варна има тегло от 8,79 г. То е само с 0,31 г по-малко от необходимото за половин унция (2 солида или номизми) – 9,10 г.,

според установения от император Константин Велики през 309 г. еталон за един солид от 4,55 г.[9] Тази разлика би могла да бъде резултат както от изтриване при употребата ѝ в древността, така и от допълнително почистването или от първоначална неточност при изработката ѝ. Такива липси в необходимото определено тегло на ранновизантийските бронзови теглилки са обикновено явление. Нито една от тези с номинал от две номизми в колекциите на руските музеи например, не отговаря на еталона от 9,10 г, като теглата им се движат от 6,6 (!) до 9 г.[10] Без съмнение, екзагията от Одесос е служила основно за проверка на монети със стойност от 2 номизми (солида), но е напълно възможно да се е ползвала и за теглене на малки количества от редки и скъпи стоки в пасивно състояние – лекарства, подправки и др., или пък на късчета скъпоценни метали и дребни бижута. Трябва да се отбележи, че теглилки от 2 номизми са по принцип сравнително редки, а тези с фигурални изображения – още повече. Подобни на варненската като образи (бюстове) и с означения IV са известни от достъпната ми научна литература само три екзагии: една “ранновизантийска” също от 2 номизми в Британския музей[11] и две други – от австрийски колекции.[12]

За датирането на екзагията, поради липсата на други данни, отправна точка са само двата изобразени бюста. В подобни случаи много често авторите не се ангажират с точна датировка, а дават на тези контролни тежести обикновено една по-обща дата: втора половина на IV – първа половина на V в., “след втората половина на IV в.”[13] или края на IV – средата на V в.[14] – т. е. времето, по-често когато има по двама царстващи императора едновременно. Липсата на нимбове около главите на бюстовете от варненската теглилка насочват по-скоро към една по-ранна дата – може би около втората половина на IV в или няколко десетилетия след това. По подобен начин са изобразени също диадемите и палудаментите при императорските бюстове на екзагията от колекцията в Дъмбъртън Оукс, за която се смята, че с от времето на съимператорите Валентиниан II и Грациан [15] – т.е. между 375-383 г. Без да се ангажирам при кои императори е изготвена варненската, като най-приемлива дата за нея се оформя втората половина на IV – началото на V в. По всяка вероятност, въпреки доста семплата си изработка, тя произхожда от някое императорско ателие в Константинопол.

Императорската екзагия от Варна за съжаление не е открита при редовни археологически проучвания и липсват данни за точните обстоятелства и евентуални съпътстващи материали.[16] Местото на намирането обаче е извън чертите на античния Одесос. То се намира в покрайнините на късноантичния и ранновизантийски некропол на града.[17] В непосредствена близост до мястото е минавал и древния крайбрежен път от устието на р. Дунав (т. е. от античния град Истрия) за Константинопол, който след Одесос продължавал през Анхиало – Месамбрия – Созопол и т. н.[18] Откриването на екзагията в този район може да се дължи на две причини. Едната е тя просто да е била загубена от собственика ѝ в некропола или край пътя. Другата (може би по-вероятната) е, тя да е била поставена като гробен дар в гроб на занаятчия-златар, или на висш общински (държавен?) служител, живял в Одесос през втората половина на IV-V в. Такива примери на ранновизантийски теглилки открити в гробове са известни от няколко места. Няколко екзагии със сребърни инкрустации (но не с фигурални изображения) и везна са намерени например в късноантичен гроб на златар от аварско време (VI-VII в.) в Kunzhenmárton, Унгария.[19] Други три подобни находки произхождат от пост-мероитския царски некропол в Балана, Судан Те са намерени в гроб на член от царското семейство, датиран към. 490-500 г. в.[20] Разбира се, не бива да се забравя, че по принцип – поради официалния си характер – императорските екзагии са били много ценени и пазени на определени за целта места с достъп само за избрани лица. Това е известно от една по-късна като дата новела – от 545 г., от Кодекса на Юстиниан I където за такива места се определят църквите, а хората които отговарят за тях са съответно префектите или Comes Sacrarum Largitionum.[21] Дали точно по този начин са се отнасяли към императорските еталони в по-ранната епоха е трудно да се каже, но във всеки случай може да се предположи, че за тях са били полагани специални грижи.

Независимо от неясните обстоятелствата на намирането ѝ, императорската екзагия от Одесос е ново свидетелство за значението на града като важен търговски и административен център през IV-V в.[22] и тесните му връзки със столицата Константинопол през този период.